

QARAQALPAQSTAN QAZAQLARÍ TILINDEGI «JÚREK» KONCEPTI

Bekniyazov Berikbay Kozdibaevich,
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Qazaq tili hám ádebiyatı kafedrasınıń úlken oqıtıwshısı, PhD
e-mail: bbekniyazov@gmail.com

Annotaciya. Maqalada Qaraqalpaqstan respublikasında jasawshı qazaq milleti wákilleriniń tilindegi dialektlik ózgeshelikler haqqında ayılǵan. Anatomiyalıq dene músheleri tiykar bolǵan somatikalıq frazeologizmler qazaq hám qaraqalpaq ádebiy tilleri menen salıstırılı misallar arqalı dálillengen. «Júrek» konceptisiniń etnomádeniy ózgeshelikleri kórsetilip, somatikalıq frazeologizmlerdiń dialektlik hám ádebiy tildegi variantları analiz etilgen.

Tayanış sózler: dialekt sózler, somatizm, frazeologizm, ádebiy til, koncept, semiotikalıq kod, emociya.

Júrek adam múshesi adamnıń ishki dúnyası, kewil-keypiyatın, sezimlerin psixoemociyasın ańlatıwda ónimli ushırasadı. Júrek adamnıń janın bildiriwde de tikkeley oraylıq tulǵa. Sebebi, júrektiń soǵıwı, urıwı adamnıń jasap atırǵanlıǵın, ómir súrip atırǵanlıǵın ańlatsa, kerisinshe onıń soǵıwdan toqtawı, ómirdeń kóz jumıwın bildiredi.

Júrek jaylasıw ornı boyınsha adam gewdesiniń ishki tárepinde, basqa múshelerge salıstırǵanda deneniń orta bóliminde. Júrek adamnıń ishki dúnyasın, sezimlik kelbetin tirek sóz xızmetinde júzege shıǵadı.

Qazaq tili dialektlerinde de júrek tirek sózli bir qatar frazeologizmler de ushırasadı. Mısalı, Qazaqstanń Oral, Jánibek aymaǵındaǵı qazaqlardıń tilinde júrek, tutas dene, kópshiligi, negizi mánislerin bildirse, **júregi aunamau** – Almata, Jambıl qazaqlarınıń tilinde, júregi seskenbewdi, beti qaytpawdı, Semey, Abay wálayatı qazaqları tilinde **júregi shaylıqtı** - mayıl awqattan kewildiń aynıwı, «Almata, Jambıl qazaqlarınıń tilinde **júregi shıǵu** - zárresi qalmaw, qattı qorqıw» mánislerin ańlatadı [1:302 b.].

Júrek adamnıń minez-qulqın, quwanıwın, qayǵırıwın, ómirge keliwin, ómirdeń ketiwin, adamnıń qorqaqlıq yaqı batırılıq qásiyetlerin, as-awqat penen baylanıslı awırıwın, jaǵımsız emociyaǵa hám jaǵımlı emociyalarǵa tásirleniwlerin ańlatadı.

Adamnıń minez-qulıq belgisin ańlatıwda: **júregi qara** – jaman niyet – oyda júretuǵın adam, **ot júrek** – ójet, tirsek minezli adam. Mısalı: Oqıwdan qayta-qayta jıǵıla berip júregi tas bolıp qalǵan (Shımbay rayon, Qamısarıq awıl). Júregi tas bolıw – qatallıqtı bildiredi. Ádette, reń mánisin bildiretuǵın sózler adam músheleri atamaları menen dizbeklesip kelse, olardan qara sózi júrek sózi menen kelgeninde adamdaǵı jaman, unamsız emociyanı ańlatadı. Al, ayırım waqıtlarda aq yaqı qara mánisleri menen kelip, antonimlik qatnastı bildiredi.

Júrek sózi menen kelgen frazeologizmler ishtey, as sińiriw menen baylanıslı bolǵan mánilerdi de bildiredi. Bul as sińiriw múshesi asqazan hám júrektiń jaqın aralıqta ornalasıwı, as sińiriwdiń ishki dene músheleri menen tıǵız tutaslıǵı hám baylanısta ekenligin adamlardıń ańlap jetiwi arqalı usı dizbeklerdiń júzege keliwine negiz bolǵan. Mısalı, júreklew – jegen astıń sińbewi, adamnıń qayt etkisi keliwi, júregi awıtqıw – astıń durıs úylespewi, júregi awzına keliw – awqattıń sińbewi.

Adamnıń saqıylıǵın, adamgershiligin ańlatıwda da júrek dene múshesi bolıp ólshem wazıypasın atqaradı. Mısalı: Seyilxan jótelse de júregi auzınan kórinedi (Kegeyli rayonu, Arshan awılı).

Járdem sorasań, júregin de julıp beretuǵın adam (Taxtakópir rayonu, Qara oy).

Adamnıń densawlıǵın, salamatlıǵın ańlatadı. Náresteniń júregi jasayman dep attıń júregindey urıp tur (Qaraózek rayonu, Qostamǵalı awılı). Júreginde gáp joq, saǵattay islep tur (Ámiwdárya rayonu, Basıw boyı qazaq awılı). At tiykarınan qarıwlı, kúshli haywan, al adam júregi usı haywanattıń múshesine teneliwi arqalı, kúshli densawlıqlı adamdı ańlatadı.

Qaraqalpaqstanlı qazaqlar tilinde júrek tirek sózli frazeologizmleri adamnıń qorqaqlıq yaqı batırılıq qábiletin de ańlatadı.

Qaraqalpaqstanlı qazaqlar tilinde júrek semiotikalıq kodı yaǵnıy siltep kórsetilgen nusqawı bir qatar mánilik bildiriliwlerge iye. Atap aytqanda, mánilik bildiriliwi derlik qazaq ádebiy tilinde ushıraspaydı.

Júregine ğul-ǵula saldı – 1. Jigit yaqı qız, bir-birine biyparıq emesligin sezimleri arqalı bildiriwi, dámelendiriwi; 2. Adamnıń qanday da bir jaǵdaydan táshwishleniwi hám qaweterleniwi sıyaqlı mánilerdi ańlatadı.

Tildiń kelbetinde júrek konceptin qazaq, rus hám anglichan tilleri menen salıstırmalı baǵdarda úyrengen Sultangubieva Aygul: «Til de ómirge kóz-qarastıń etnikalıq sıpatı menen, xalıqtıń ruwhıy hám onıń milliy sıpatındaǵı ózgesheligi menen belgilenedi» [2:24 b.] dep durıs belgilep kórsetkenindey, bul aymaqtaǵı xalıqtıń tilinde onıń ruwhıy-mádeniy, geografıyalıq, klimat, releflik belgileri de adam músheleri menen qatnaslı, baylanıslı túrde júzege shıǵıwın ushıratamız.

Júregi dárya, júregi telegey teńiz adam – bul adamnıń minez-qulıq belgisin ańlatıp, adamnıń asa, aqkókirekligi, menmenshiliginiń joq ekenligin, keń peyilli ekenligin ańlatadı. Sebebi gidronimlik indikatorlardan dárya, teńiz, kól Qaraqalpaqstan aymaǵı ushın tán tábiyat belgilerinen sanaladı.

Júrek somatizmlik frazeologizmi dialektlik sıpatqa iye bolıp qaraqalpaq tiliniń arqa hám qubla dialektlerinde adamnıń ar uyat hújdanı, konceptisinde de keledi. Júreginiń

qurtı bar Qaraqalpaqstanıń qubla rayon aymaqlarında Tórtkúl rayonu Hámirabad elatında «Hújdanlı, ar namıslı adam mánisin bildiredi». Mısalı, sál júreginde qurtı bar adam kelá berdi (Tórtkúl, Hámirabad), al arqa dialektlik Shımbay rayonu xalqı tilinde júrek tıqpa – awırıwdıń ataması, bronxial astma (Shımbay rayonu, Mınjır awılı) [3:131 b.].

Qaraqalpaqstanlı qazaqlar tilinde de biytaqatlanıw, adamnıń densawlıǵı menen qatnaslı bolǵan tómendegi birlikler ushırasadı. Júregi qayt boldı – qanday da bir jumıstaǵı sátsizliklerden keyin onı qaytadan orınlaǵısı kelmew, kewli qalıw, tiksiniw, al júregi saziw – ash bolıwdı ańlatadı.

Keshirim sorawǵa júregi dáw bermedi (Shımbay rayonu orayı) – bunda batınıp óz pikirin ayta almawdı bildiriwde júrek adam múshesi insan sanasın, háreketlerin basqarıwshı, baǵdarlawshı hám ruxsat beriwshı sıpatlarǵa iye ekenligi, bul músheniń adamnıń joqarı sana-sezim iyesi ekenligin ańlatıwı menen birge, jaqsı hám jaman degen uǵımlardı ańlap jetiwshı koncept sıpatındaǵı bahası kórinedi.

Kishi aqlıǵım júregi sháwkildep juwıra keldi (Shomanay, Sheriwshi awıl). Júrektiń sháwkildewi hár qanday háreket, jaǵday, halat, tosınnan, kútilmegende bolǵan iske adamnıń reakciyası, oǵan sezimleriniń anıq áshkara kóriniwı, júrektiń tez-tez soǵıwı, hallaslaw háreketleriniń tildegi kórinisi bolıp tabıladı.

Demek, dialektlik somatizmlerde de júrek koncepti insan mádeniyatınıń eń baslı uǵımların. Onıń baslı elementleri sıpatında kórsetetuǵın hám olardıń mánis-mazmunın ózinde qamtıytuǵın birlik.

Paylanılǵan ádebiyatlar:

1. Dialektologiyalıq sózdik. – Almatı: Arıs, 2007. –800 b.
2. Sultangubieva A.A. Tildik beynedegi «júrek» konceptiniń kórinisi (qazaq, orıs, aǵılshın tilderi boyınsha): Filol. ǵıl. ... kand. dis. avtoref. – Qazaqstan, 2012. – 32 b.
3. Nasırov D.S., Dospanov O.D. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2003. – 404 b.